

УДК 347.961.9

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.22.05>

ОБ'ЄКТ НОТАРІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Крижевська Олена Олександрівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри нотаріального,
виконавчого процесу та адвокатури,
прокуратури, судоустрою
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна)

Стаття присвячена дослідженню об'єкта нотаріального процесуального правовідношення. У вітчизняній правовій науці проблема об'єкта є однією з найскладніших та дискусійних. Наукові положення про об'єкт нотаріального процесуального правовідношення зумовлюються як положеннями про об'єкт правовідношення загалом, так і специфікою об'єкта процесуального правовідношення, зокрема. Визначальними, на думку автора, є напрацювання науки загальної теорії права щодо об'єкта правовідношення та теорії цивільного процесу щодо об'єкта процесуального правовідношення.

Якщо говорити про об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, у науці переважає позиція щодо наявності в нотаріальному процесуальному правовідношенні двох об'єктів – загального та спеціального. Така позиція відповідає досить поширеному у процесуальних науках підході – наприклад, і в науці цивільного процесу активно висловлюються думки щодо наявності двох об'єктів у цивільного процесуального правовідношення – загального та спеціального.

Автор зазначає, що об'єкт нотаріального процесуального правовідношення має надзвичайно важливе значення в аспекті функціональної характеристики самого правовідношення саме як нотаріально-процесуального, дає змогу відмежувати це правовідношення від інших подібних правовідносин. Так, очевидним є те, що нотаріус може бути суб'єктом багатьох правовідносин. Деякі з них досить подібні до нотаріально-процесуальних, мають схожу структуру, однак не є такими саме через відмінність об'єктів цих правовідносин. Наприклад, під час вчинення нотаріальних дій нотаріуси досить часто діють як державні реєстратори прав власності на нерухоме майно. Водночас, правовідносини з реєстрації майже вклинюються в нотаріальний процес, а правовідносини з державної реєстрації мають тотожний суб'єктний склад. Однак саме за об'єктом правовідносин автор пропонує їх розмежувати – у нотаріальних процесуальних правовідносинах їхній об'єкт буде визначатися та зумовлюватися цілями нотаріальної діяльності, а в реєстраційних – цілями реєстраційної діяльності.

Ключові слова: об'єкт правовідносин, об'єкт нотаріального процесуального правовідношення, загальний об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, спеціальний об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, нотаріальна діяльність.

THE OBJECT OF NOTARIAL PROCEDURAL RELATIONSHIP

Kryzhevskaya Olena Oleksandrivna,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor of the Department
of Notary, Enforcement Process and
Advocacy, Prosecutor's office, Judiciary
(Taras Shevchenko National University
of Kyiv, Kyiv, Ukraine)

The article is devoted to the study of the object of notarial procedural legal relations. In domestic legal science, the problem of the object is one of the most difficult and controversial. Scientific provisions on the object of notarial procedural legal relations are determined by both the provisions on the object of legal relations in general and the specifics of the object of procedural legal relations, in particular. The determinants, according to the author, are the development of the science of general theory of law on the object of legal relations and the theory of civil procedure on the object of procedural legal relations.

Regarding the object of notarial procedural legal relations in science, the prevailing position is that there are two objects in the notarial procedural legal relationship – general and special. Yes, this position corresponds to a fairly common approach in the procedural sciences – for example, and the science of civil procedure is actively expressing views on the existence of two objects in civil procedural law – general and special.

The author notes that the object of notarial procedural legal relationship is extremely important in terms of functional characteristics of the legal relationship as a notarial-procedural, allows to distinguish this legal relationship from other similar legal relationships. Yes, it is obvious that a notary can be the subject of many legal relationships. Some of them are quite similar to the notarial ones, have a similar structure, but are not the same due to the difference in the objects of this legal relationship. For example, when performing notarial acts, notaries often act as state registrars of real estate property rights. At the same time, the legal relationship of registration is almost wedged into the notarial process and the legal relationship of state registration has the same subject composition. However, the author proposes to differentiate them according to the object of legal relations – in notarial procedural legal relations their object will be determined and determined by the purposes of notarial activity, and in registration – by the purposes of registration activity.

Key words: object of legal relations, object of notarial procedural legal relations, general object of notarial procedural legal relations, special object of notarial procedural legal relations, notarial activity.

Вступ. Питання об'єкта як одного з процесуально-правових елементів різноманітних правових відносин, зокрема господарських, адміністративних, кримінальних, цивільних та, безумовно, нотаріальних процесуальних правовідносин, є одним із найдискусійніших у сучасній теорії процесуального права. Так, дослідження об'єкта цивільних процесуальних правовідносин протягом тривалого часу залишається актуальним, оскільки відсутність єдиного уявлення про об'єкт правовідносин зумовлює низку проблем, зокрема не дає змоги правильно визначити структуру правовідносин, унеможливує з'ясування специфіки правовідносин у різних галузях процесуального права, зокрема й у нотаріальній сфері. Складність об'єкта цивільних процесуальних правовідносин можна пояснити тим, що він розглядається окремими науковцями в сукупності двох складових – загального та спеціального об'єкта цивільно-процесуальних правовідносин.

Аналіз висловлених у науці нотаріального процесу думок щодо об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин свідчить про те, що такої дискусії у науці нотаріального процесу ще немає. Вважаємо, що це не викликано якоюсь специфікою нотаріального процесуального правовідношення порівняно з цивільним процесуальним правовідношенням, а є лише наслідком того, що наука нотаріального процесу є ще відносно молодшою та такою, що за кількістю дослідників і проведених досліджень значно поступається науці цивільного процесу. Принагідно зазначимо, що питання об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин було предметом дослідження в науці нотаріального процесу досить рідко.

Стан дослідження. Сьогодні наукові теорії стосовно об'єкту правовідносин мають важливе значення для правової доктрини нашої держави. Цьому питанню приділяли увагу такі науковці, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, О.С. Захарова, О.М. Єфімов, Т.М. Кілічава, В.В. Комаров, М.П. Курило, А.Л. Паскар, Ю.Ю. Рябченко, О.Ф. Скакун, В.В. Сухонос, В.І. Тертишников, С.Я. Фурса, М.Й Штефан, В.С. Щербина, М.М. Ясинок та інші вчені. Утім, усе зазначене вище свідчить про необхідність подальшого розвитку наявних наукових позицій щодо об'єкта нотаріального процесуального правовідношення шляхом формування авторського підходу.

Виклад основного матеріалу. Одним із елементів нотаріального процесуального правовідношення, як і будь-якого іншого правовідношення, є його об'єкт. Вважаємо, що наукові положення про об'єкт нотаріального процесуального правовідношення зумовлюються як положеннями про об'єкт правовідношення загалом, так і специфікою об'єкта процесуального правовідношення зокрема. Визначальними, на наш погляд, тут є напрацювання науки загальної теорії права щодо об'єкта правовідношення та теорії цивільного процесу щодо об'єкта процесуального правовідношення.

У теорії права ще з радянських часів щодо об'єкта правовідношення, зокрема й процесуального, сформовано дві основні наукові теорії – моністична (теорія єдиного об'єкта) і плюралістична (теорія множинності об'єктів).

Прихильники моністичного підходу вважають, що об'єктом правовідносин є лише людська поведінка, діяльність або дії людей [1, с. 82], або ж можлива поведінка суб'єкта [2, с. 60]. Плюралістичний підхід спирається на твердження, що об'єктами правовідносин виступають явища (предмети) матеріального і духовного світу, тобто різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, здатні задовольняти потреби суб'єктів [3, с.147].

Більш поширеною натеper у вітчизняній науці є плюралістична теорія. Так, зазвичай об'єкти правовідносин визначаються в теорії права як матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюючи свої суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки [4, с. 366; 5, с. 343; 6, с. 276]. Із точки зору підхожості для аналізу проблем теорії та практики правовідношення плюралістична теорія виглядає більш прийнятною, оскільки дає змогу пояснити всю ту багатогранність об'єктів, із приводу яких вони виникають. Моністична теорія цього зробити не може.

Щодо ж об'єкта власне процесуального правовідношення, то тут також немає єдності у науці. Наприклад, С.С. Алексєєв зазначав, що в галузях процесуального права, де результат діяльності зобов'язаної особи невід'ємний від самої діяльності, немає й спеціальної проблеми об'єкта правовідносин. Однак водночас він зазначає, що за теоретичного аналізу й у цих галузях права можуть бути знайдені об'єкти у вигляді результатів дій зобов'язаної особи [7, с. 339–340].

Проте такий обмежений підхід, висловлений С.С. Алексєєвим, не знайшов підтримки у процесуальній науці. Наразі, наприклад, лише в науці цивільного процесу щодо питання про об'єкт цивільних процесуальних правовідносин висловлено

надзвичайно велику кількість думок. Узагальнивши їх, О.О. Штефан зазначає, що під об'єктом цивільних процесуальних правовідносин розуміють: 1) дії суб'єктів правовідносин; 2) діяльність суду; 3) матеріально-правові відносини, які захищаються судом; 4) спір про право між учасниками матеріально-правових відносин, переданий на розгляд суду; 5) передбачені законом наслідки процесуальних дій, які є метою цивільного судочинства (загальний об'єкт), захистом матеріальних прав і законних інтересів сторін і третіх осіб (спеціальний об'єкт), конкретною справою; 6) цивільні процесуальні відносини не мають об'єкта [8, с. 20].

З огляду на такі передумови, зрозуміло, що й щодо об'єкту нотаріальних процесуальних правовідносин єдності поглядів немає.

На думку І.П. Лихолат, об'єкти нотаріальних правовідносин складають матеріальні блага (рухоме і нерухоме майно, майнові права), нематеріальні блага (виховання дитини і спілкування з нею, в'їзд і виїзд за межі держави), продукти творчої діяльності (використання авторських прав), цінні папери (акції, облігації, векселі, заставні), офіційні документи (свідоцтва про народження, смерті, укладення та розірвання шлюбу, статутні документи юридичної особи, правовстановлюючі документи на майно) та їх результати (дії (бездіяльність), що виникають на підставі договорів задатку, іпотеки, оренди).

Такий підхід одразу ж викликає несприйняття. Оскільки нотаріальні правовідносини містять у собі дві групи правовідносин – відносини організації нотаріату та відносини діяльності нотаріату, і саме такий підхід і підтримує І.П. Лихолат [9, с. 21], очевидно, що кожна з цих груп правовідносин повинна мати свою специфіку об'єкта. Навряд чи відносини організації нотаріату якимсь чином зачіпають наведені І.П. Лихолат об'єкти – рухоме і нерухоме майно, майнові права чи цінні папери тощо. Більш імовірно, що І.П. Лихолат, формулюючи об'єкти нотаріальних правовідносин, визначила їх виключно з позиції нотаріальних процесуальних правовідносин, у яких нотаріуси посвідчують правочини чи вчиняють інші нотаріальні дії щодо зазначених об'єктів. Однак і з позицією того, що наведені об'єкти нотаріальних правовідносин є об'єктами нотаріальних процесуальних правовідносин, також погодитися не можна. Зазначені об'єкти радше є об'єктами матеріальних правовідносин, питання щодо яких вирішуються нотаріусом. Наприклад, коли для посвідчення договору купівлі-продажу нерухомого майна до нотаріуса звертаються його майбутні сторони, то нерухоме майно як матеріальне благо не є об'єктом нотаріального процесуального правовідношення, яке виникає між кожною з сторін цих правовідносин, та нотаріусом. Це є об'єктом матеріального правовідношення, що виникає між сторонами самого договору купівлі-продажу – продавцем та покупцем. За таких умов відбувається ототожнення матеріального правовідношення, переданого на вирішення нотаріуса та суб'єктом якого нотаріус не є в жодному випадку, і нотаріального процесуального правовідношення, яке виникає за участі нотаріуса. У разі, коли нотаріуса розглядати як суб'єкта матеріального правовідношення, яке передається йому ж на розгляд, то матимемо ситуацію, що нотаріус вчиняє нотаріальну дію щодо самого себе. Однак це прямо заборонено законодавством, оскільки ст. 9 Закону України «Про нотаріат» визначає, що нотаріус та посадова особа органу місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, не вправі вчиняти нотаріальні дії на своє ім'я та від свого імені. Крім того, ми повинні розуміти й те, що всі об'єкти, які І.П. Лихолат визначає об'єктами нотаріальних правовідносин, у науці цивільного права розглядається як об'єкти зовсім інших правовідносин – цивільних, причому всі вони ототожнюються одночасно з поняттям об'єктів цивільних прав [10, с. 217–225].

Таким чином, узагальнюючи наведене, визначимо, що об'єкти нотаріальних процесуальних правовідносин не повинні ототожнюватися з об'єктами матеріальних правовідносин, переданих на вирішення нотаріусу.

Крім того, на думку О.М. Клименко, об'єктом нотаріальних відносин є нотаріальне оформлення безспірних правочинів, фактів тощо [11, с. 78]. Однак у цьому твердженні знову ж таки, як і у І.П. Лихолат, виявляє свій прояв логічна неузгодженість. Фактично йдеться про ототожнення об'єкта нотаріального процесуального правовідношення та нотаріального правовідношення, чого робити не можна.

У науці висловлюються думки й про те, що об'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин є процесуальні дії та інформація, з якою пов'язується можливість вчинення нотаріальної дії [12, с. 124]. На наш погляд, такий підхід також є дещо дискусійним.

Вважаємо, що процесуальні дії не можуть розглядатися як об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, оскільки вони не є тим, з приводу чого виникають ці правовідносини. Особа звертається до нотаріуса не задля того, щоб вчинити певні процесуальні дії у нотаріуса, а задля того, щоб отримати певний результат цих дій. У випадку визнання процесуальних дій об'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин треба було б визнати, що процесуальні дії вчиняються суб'єктами заради цих же процесуальних дій. Із цих самих підстав дискусійним виглядає й визнання об'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин інформації, з якою пов'язується вчинення нотаріальної дії. За такого підходу необхідно визнати, що нотаріальні процесуальні правовідносини виникають, щоб аналізувати інформацію безвідносно до наслідків такого аналізу.

У теорії нотаріального процесу під час дослідження поняття об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин висловлюються думки щодо наявності загального та спеціального об'єктів нотаріального процесуального правовідношення. Такої позиції дотримується переважна більшість науковців, зокрема, С.Я. Фурса [12, с. 123–124], М.С. Долинська [13, с. 168], В.В. Баранкова [14, с. 125].

Так, на думку М.С. Долинської, об'єкт нотаріального процесуального правовідношення не є єдиним, а може бути як загальним, так і спеціальним. Загальним об'єктом нотаріальних процесуальних відносин є посвідчення безспірних прав та фактів, що мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій, передбачених законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Водночас окремі нотаріальні процесуальні відносини мають свій спеціальний об'єкт. Ними може бути окрема нотаріальна дія, певна умова договору, певне право чи обов'язок, а також обставина, яка підлягає засвідченню або посвідченню. Крім того, будь-яка обставина, що підлягає встановленню на підготовчій стадії нотаріального провадження, може спричинити такі правові наслідки, як відмова у вчиненні нотаріальної дії, тобто зміни у процесуальних правовідносинах [13, с. 168].

Як і М.С. Долинська, В.В. Баранкова визначає загальний та спеціальний об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин. Загальний об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин – це завдання нотаріальної діяльності, які полягають у забезпеченні охорони та захисту суб'єктивних прав та інтересів шляхом вчинення нотаріальних дій. Досягнення зазначених цілей – результат процесуальних дій усіх суб'єктів нотаріальних правовідносин, вирішальна роль у яких належить процесуальним діям нотаріуса. Водночас дії кожного з суб'єктів спрямовані на досягнення своєї певної мети участі у справі, яка й становить собою спеціальний об'єкт правовідносин. Наприклад, для зацікавлених осіб загальний і спеціальний об'єкти збігаються, для їхніх представників спеціальним об'єктом буде представництво зацікавлених

осіб, для правовідносин за участю охоронців спеціальним об'єктом буде забезпечення цілості спадкового майна тощо [14, с. 125].

Таким чином, бачимо, що щодо об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин у науці переважає позиція щодо наявності у нотаріальному процесуальному правовідношенні двох об'єктів – загального та спеціального. Загалом така позиція відповідає досить поширеному в процесуальних науках підході – наприклад, і в науці цивільного процесу активно висловлюються думки щодо наявності двох об'єктів у цивільного процесуального правовідношення – загального і спеціального [15, с. 407–408; 16, с. 77–78; 17, с. 5–6]. Однак зазначена позиція викликає й супротив. Наприклад, М.Й. Штефан зазначав, що об'єкт цивільних процесуальних правовідносин може визначатись винятково щодо конкретного правовідношення, а про загальний для всіх цивільних процесуальних правовідносин об'єкт узагалі не може йтися [18, с. 62]. Загалом же Л.В. Діденко зазначала, що виділення загального і спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин є одним із найбільш спірних питань, пов'язаних із об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, причому некоректним буде висновок, що кількість прихильників будь-якої з концепцій переважає [19, с. 219].

Аналіз висловлених у науці нотаріального процесу думок щодо об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин свідчить про те, що такої дискусії у науці нотаріального процесу ще немає. Вважаємо, що це не викликано якоюсь специфікою нотаріального процесуального правовідношення порівняно з цивільним процесуальним правовідношенням, а є лише наслідком того, що наука нотаріального процесу є ще відносно молодою та такою, що за кількістю дослідників і проведених досліджень значно поступається науці цивільного процесу. Принагідно зазначимо, що питання об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин було предметом дослідження в науці нотаріального процесу досить рідко.

Загалом же вважаємо, що доцільним є поставити на обговорення науки нотаріального процесу й питання щодо того, чи варто визначати у нотаріальному процесуальному правовідношенні наявність загального об'єкта. Вбачається, що відповідь на це питання зумовлюється більш загальним питанням – виокремлюємо ми існування єдиного загального комплексного правовідношення в нотаріальній справі чи є прихильниками підходу про те, що такого одного правовідношення немає, а існує ціла система нотаріальних процесуальних правовідносин. Щодо цього питання підтримуємо позицію, що теорія одного комплексного нотаріального процесуального правовідношення хоч і є прийнятною для якогось наукового аналізу загальних положень нотаріального процесуального правовідношення, однак у окремих випадках є такою, що неспроможна пояснити цілу низку різних за своїм змістом наукових проблем. Через множинність суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, різних завдань, які стоять перед ними, характеру їхніх процесуальних прав та обов'язків, поняття загального об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин нівелюється. Через це, вважаємо, немає й нагальної доцільності у виокремленні загального об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин.

Наприклад, недоцільним є виокремлення посвідчення безспірних прав та фактів, що мають юридичне значення, а також учинення інших нотаріальних дій, передбачених законом, з метою надання їм юридичної вірогідності як загального об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин [13, с. 168]. У цьому випадку об'єкт правовідносин розглядається як цілі всієї нотаріальної діяльності, а отже, йдеться фактично про ототожнення різних наукових понять. Крім того, під час аналізу висловлених наукових позицій щодо загального об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин

слід звернути увагу й на те, що цей об'єкт виділяється не щодо конкретного правовідношення, тобто не правовідношення як слова, вжитого у однині, а щодо нотаріальних процесуальних правовідносин, тобто їх множини. Через це аналіз такого загального об'єкта правовідносин приводить до аналізу не правовідношення як відношення, що виникає в конкретному нотаріальному провадженні, а функціонального призначення нотаріальної діяльності.

Таким чином, фактично теоретичний аналіз об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин у науці нотаріального процесу здійснюється в межах дослідження спеціального об'єкта цих відносин. Такими, зокрема, як уже зазначалося вище, визнавалися й матеріальні чи нематеріальні блага та інші об'єкти матеріальних прав [9, с. 17], процесуальні дії та інформація [12, с. 124], нотаріальна дія, певна умова договору, певне право чи обов'язок, а також обставина, яка підлягає засвідченню або посвідченню [13, с. 168], вказувалося, що ці об'єкти розмежовувалися залежно від суб'єктів, між якими виникало нотаріальне процесуальне правовідношення (наприклад, для зацікавлених осіб спеціальним об'єктом визначався загальний об'єкт, для їхніх представників – представництво зацікавлених осіб, для правовідносин за участю охоронців – забезпечення цілості спадкового майна), нотаріальне оформлення безспірних правочинів, фактів [11, с. 78] тощо.

Однак у науці є й позиція, що об'єктом нотаріального процесуального правовідношення фактично є процесуальні наслідки, на які спрямовані процесуальні дію суб'єктів нотаріального процесу. Так, В.В. Баранкова зазначає, що об'єкт правовідносин – це те, з приводу чого вони виникають. Об'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин є передбачені законом результати процесуальних дій, які виступають як цілі нотаріальної діяльності [14, с. 124].

На наш погляд, у визначенні об'єкта нотаріального процесуального правовідношення слід спиратися на тезу, що ним є те, з приводу чого виникає це правовідношення. Вважаємо, що воно виникає з приводу передбачених законом процесуальних наслідків дій його суб'єктів. Саме таке розуміння об'єкта нотаріальних процесуальних правовідносин може задовольнити теоретичні основи вчення про нотаріальні процесуальні правовідносини та розкрити всю багатогранність цих відносин, їхню функціональну природу з огляду на їхній процесуальний характер.

Так, у нотаріальному процесуальному правовідношенні, що виникає за участі заявника, його об'єктом, тобто тією процесуальною метою, на яку спрямоване зазначене правовідношення, буде вчинення відповідного нотаріального акта, об'єктом правовідношення за участі особи, яка дає згоду на відчуження заявником майна – оформлена та отримана нотаріусом у визначеній законом формі згода цієї особи, для особи, яка підписує документ замість фізичної особи, яка має фізичні вади або є хворою – наслідок у вигляді підписання відповідного нотаріального документа тощо.

Об'єкт нотаріального процесуального правовідношення має надзвичайно важливе значення в аспекті функціональної характеристики самого правовідношення саме як нотаріально-процесуального, дає змогу відмежувати це правовідношення від інших подібних правовідносин.

Як зазначалося вище та є очевидним, нотаріус може бути суб'єктом багатьох правовідносин. Деякі з них досить подібні до нотаріально-процесуальних, мають схожу структуру, однак не є такими саме через відмінність об'єктів цих правовідносин. Наприклад, під час учинення нотаріальних дій нотаріуси досить часто діють як державні реєстратори прав власності на нерухоме майно. Водночас правовідносини з реєстрації майже вклинюються в нотаріальний процес, а правовідносини з державної

реєстрації мають тотожний суб'єктний склад. Однак саме за об'єктом правовідносин ми будемо їх розмежовувати – у нотаріальних процесуальних правовідносинах їхній об'єкт буде визначатися та зумовлюватися цілями нотаріальної діяльності, а в реєстраційних – цілями реєстраційної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1949. 143 с.
2. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград : изд-во Ленинградского ун-та, 1959. 88 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. Т. 2. Москва : Юридическая литература, 1981. 360 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків : Консум, 2001. 656 с.
5. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : Підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
7. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций. У 2-х т. Т. 1. Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. 396 с.
8. Штефан О.О. Цивільне процесуальне право у схемах : Навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 208 с.
9. Лихолат И.П. Нотариальные правоотношения: понятие, характеристика и особенности. *Вісник Академії нотаріату України : збірник наукових статей*. Київ, 2013. № 1. С. 17–22.
10. Шимон С.І. Співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин» (до наукової дискусії). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: «Економіка і право»*. 2010. Вип. 10. С. 217–225.
11. Клименко О. Особливості нотаріального оформлення правочинів щодо викупу для суспільних потреб приватної нерухомості. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 6. С. 76–80.
12. Теорія нотаріального процесу : Науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ : Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
13. Долинська М.С. Нотаріальний процес : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 652 с.
14. Баранкова В.В. Нотаріальні процесуальні правовідносини. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3(22). Харків : Право, 2000. С. 117–125.
15. Курс цивільного процесу : підруч. / В.В. Комаров та ін. ; ред. В.В. Комаров. Харків : Право, 2011. 1352 с.
16. Цивільний процес України : підруч. / В.О. Кучер та ін. ; ред. В.О. Кучер. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 768 с.
17. Рябченко Ю.Ю. До питання про визначення поняття об'єкта цивільного процесуального правовідношення. *Правова просвіта*. 2018. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravprs_2018_7_3.
18. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
19. Діденко Л.В. *Наукові теорії щодо об'єкта правовідносин та правова характеристика загального й спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин*. *Юридичний бюлетень*. Вип. 7. Ч. 1. 2018. С. 216–221.